

भा.म.
१०.११.३०

शां.डि.त्य.स.स.

(1)

शंविशंयुधयेसंशिशिधि॥अकृतरुक्तयायुजावयंयुमंतंचो
बंविजयायकृन्महे॥४॥हेमन्योईकितःस्तुतस्त्वरकंरवा
सहायएवबहुनांशूनामभिभवसिपर्याप्तोहंतुंअतोवि
शंतांतामस्मदिरोधिनीप्रजायुधयेयुधायसंशिशिधिसम्य
कृतीक्षणीकुरु॥किंचहेअकृतरुक्तअधिभरीतेत्वयायुजा
सहायेनवयंयुमंतंचोषंसिहंनदवंतंविजयायकृन्महे॥४॥
अथपंचमी॥विजेषकृत्इदंइवानवब्रवोइस्माकंमन्योऽअ
धिपाभवेह॥प्रियेतेनामसंरुद्रेगृणीमसिबिप्रातसुसंयत
ऽआबभूथा॥५॥हेमन्योइइदंइवानवविजेषकृत्विजयकर्ता
तथाअनुवब्रवःअतिंदितवचनःअनवब्रवोनवक्षिप्तवचन
इतियास्कः॥इदंरास्त्वस्माकंअधिपाअधिकंपातारक्षिताभवेहा

म. भाष्य

६

स्मिन्महेश्वरे सङ्करे शत्रूणां सहनशीलते प्रियं नाम स्तोत्रं गृणीमसि
गृणामः स्तुमः यतो नाम्नः स्तोत्रात् त्वमा बभूव अभवसि प्रवृद्धो
अवसितं मुहं बलस्योद्गमयितारं विप्रजानीमः ॥ ५ ॥ अथ षष्ठी
॥ आभूत्या सहजा वज्रसायक सहो विभर्ष्य अभिभूतः उत्तरं ॥ क्र
त्वानो मन्यो सह मेघेधि महाधनं यशुरु कृत संसृजि ॥ ६ ॥ हे व
ज्रवज्रवत्सारभूत हे सायक सहो गणमंतकं र अभिभूतेश्च शत्रूणां
मभिभाबुक मन्यो आभूत्या अतिविभवं तेन सहजाः सहो वीर्य
नस्त्वं उत्तरं मुहं नरं सहो बलं विभर्ति धारयसि हे मन्यो क्रत्वा
कर्मणा सह नोस्माकं मेघेधिस्त्रिगुणो भव कुत्रेति तदुच्यते
महाधनस्य संग्रामना मैतत् संग्रामस्य संसृजि सर्गे हे पुरु
कृत बहुभिराकृतेति मन्युसंबोधनं ॥ ६ ॥ अथ सप्तमी ॥ ॥

६

(2A)

मनु० भाष्य

७

संस्तेष्टं धनं शुभयं समाकृतं मन्त्रभ्यं दत्तां वैष्णवमनुः॥ भियं ह
धोनाह दयेषु रात्रवः पराजितासो अपनिलयं तो॥ ७॥ संस्तेष्टं म
विभागमापन्नं शुभयं उभयविधं धनं समाकृतं सम्यगानीतम
मन्त्रभ्यं दत्तां॥ कौवस्तुगश्च देवो मन्त्रभियं भयं ह दयेषु दधानाः
रात्रवो अस्मदिरोधि नः पराजितासः पराजिताः अपनिलयं तो
अपनिलीना भवन्तु॥ ७॥ इत्येष मस्य तृतीये एकोनविंशो
वर्गः॥ इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे द्वादशा
तय्यां द्वादशमे मंडले षष्ठे अनुवाकः॥ इति मनुस्मृत्युक्तं भाष्यसमाप्तः
श्रीवेदगुरुष्वार्षणमस्तु॥ श्रीसांबसदाशिवार्षणमस्तु॥ ॥
श्लोके १७८१ सिद्धार्थी नाम संबलसरे भाद्रपदशुद्ध द्वादशी तदि
ति समाप्तः॥ श्रीगजाननार्षणमस्तु॥ शुभं भवतु॥ ॥

3

॥ इति म उक्तं रुभाष्य समाप्तः ॥

(4)

मत्संतलयएव॥ नहिभगवतोमायाशक्तिः क्षीयतेजीवनामनंतत्वेनतत्संसार
तद्भजनाद्यर्थंभगवतः प्रवृत्तेरावश्यत्सत्त्वादिति एवंतदाध्यायतीवलेलायत्र
तीवेत्यादिश्रुतिः॥ अथातआदेशेनेतिनेत्यादिश्रुतिश्च॥ सर्वाभूतेकिमितिचे
नैवंबुद्धानंत्यात्॥ अथक्रमशोमुक्तावपियदासर्वबुद्धीनांविलयस्तदाप
रोपाधेःस्थितौप्रयोजनाभावात्स्यात्संतलयेकिंकृतमैश्वर्यंस्वभावइति
चैनैवंभवति॥ जीवोपाधिभूतानामनंतत्वात्तादृशकालएवनास्तीतियु
क्तमैश्वर्यं नचप्रागभावाः प्रतियोगिजनकास्तत्त्वादित्येतावतापिकालस्त
थाविधः सिध्यतिअथैकदासर्वजनितप्रतियोगिनइतिचैन॥ आप्रयोज
कत्वात्॥ सर्वकार्यरून्यकालानुमनत्वंतत्तर्करून्यंअन्यथासर्वप्रागभा

(5)

श्री० सू०

वः कदाचिद्वत् जनितप्रयोगिन इत्यनुमानेन ध्वंसानधिकरणप्राक्कालः सिध्येत्
अथाहमवमुक्तस्यामिति धिया मुक्तावयत्नप्रसंग इति चेत्सूत्रानि श्रव्येषु पाय
तानि श्रव्येन तत्साधने प्रकृतिरसुप्रत्युत्सर्गमुक्तिनिश्चये तल एवामुक्तिप्रसंग
उपादानकर्तृत्वलक्षणमैश्वर्यं यदि परस्य साहजिकं तदा विकारित्वमेव प्राप्तं ॥
मृदादिवदित्युक्त उच्यते ॥ प्रकृतिरंतर्गता ह वै कार्यचित्सत्त्वेनानुवर्तनात् ॥ प्रकृ
तिर्नामजकार्यमात्रोपादानं न तु प्रकृत्युरणरूपसतया प्रकृत्यनुगतत्वेन
तु परस्य कर्तृत्वादिति ॥ न च प्रकृतिरेव सनेति वक्तुं शक्यते ॥ जीवानामसत्त्वप्रसं
गात् ॥ तेषां प्रकृतेः परत्वात् ॥ तस्मात्प्रकृतिलक्षणा मायामंतरालीकृत्य प
रस्य कर्तृत्वादिसाभाव्यमिति न विचार्यता ॥ न हि मायया सृजन्मायावीमया

5A
विकार्योभवति॥ यद्यपि तद्वाक्ये कार्यत्वमेव विकार्यत्वं॥ तच्च वर्तत एव तथापि
ह्रीरादिवं न स्वरूपपरिवर्तनेन विकार्यत्वं यद्वा स्वाधिक विकाराहेतुत्वेन घटं
प्रतिदेडादिवद्विकार्यमास्ति तदेवाकं प्रकृत्यंतरालादिति॥ ननु मायोपादानत्वे
मायायामेव जगत्प्रतिष्ठितं कथं तर्हि तस्मिन् सर्वे प्रतिष्ठितं मिति श्रुत्या जगतो
ब्रह्म प्रतिष्ठा प्रतिपाद्यत इत्यत्र तत्रोक्तं तस्मिन् प्रतिष्ठा गृहणीयवत्॥ तस्मिन् ब्रह्मस्य
पि विकार प्रतिष्ठानमविरुद्धं गृहणीयवत्॥ यथा गृहमध्यस्थपीठस्थितोपि
गृहेति प्रतिष्ठा निष्ठतीति व्यपदिश्यते न ह्यतः॥ ननु तर्हि प्रकृत्यैव॥ ब्रह्मान्य
थासिद्धमस्तु नेत्युच्यते॥ मिथोपेक्षणादुभयं॥ ब्रह्म प्रकृतिश्चाभयमपिका
रणं परस्परमचेतनचेतनाभ्यां स्वज्ञानाय स्वशक्तिविषयाय चापेक्षितत्वात्॥

(6)

शां० सू०

किंकस्योपेक्षकमिति इदानीं स्वशास्त्रे व्यवहारलोघवायपदार्थसकलन
मुच्यते॥ चैत्यचितोर्नतृतीयं॥ चैत्यप्रकृतिः चिद्ब्रह्मतयोरनतृतीयमर्थेय
मंत्रेत्यर्थः ननु तृतीयसिद्धिभ्यां चोद्यतशक्तिवेदयमर्थः ब्रह्मभिने ज्ञातृ
त्वं प्रकृतिभिने च ज्ञेयत्वं निषिध्यते इति अथ प्रकृतिपुरुषयोरसंबंधे स
र्वकार्यविलोपः संबन्धेतु स इव तृतीय इत्यत आह॥ युक्तौ च संपरायात्
मिथ इत्यनुवर्तते॥ तो प्रकृतिपुरुषव्यतिरेकपरस्परप्रतिसंबंधस्वरूपे
नत्वा गंतुककश्चित्॥ कस्मात्संपरायात्॥ अनादित्वादेव तत्वाच्च गीतासु
प्रकृतिपुरुषं चैव विध्वनादि उभावपीति अनाद्येव संबन्धांतरमास्त्विति
च न जडाजडाविकल्मेन तयोरनन्यत्वादिति॥ ननु प्रकृतिर्मिथ्यैव मा

(6A)

यारूपात्वात्स्याः मायां तु प्रकृतिं विद्यात् मायिनं तु महेश्वरमिह्यादिश्रु-
तिभ्यः तथा च कथं वदय पदार्थ इत्यत आह ॥ शक्तित्वां नानृतं वेद्यं ॥ वेद्यं
प्रधानं नानृतं नमिथ्या भवितुमर्हति कुतः शक्तित्वादेव ॥ न हि मायावी-
माया शक्तिं विना गंडुकसृष्टये भवति ॥ किंच कुतस्तु स्वतु सौ सौम्येवं
स्यादसतः सञ्जायेतेति श्रुतिः कार्यसत्त्वेन कारणसत्तां वदंति सर्वस-
त्तामाह ॥ नानृतत्वं अस्तितु सर्वदा भागवती सृष्टीः सादृश्यसहकार्य-
पेक्षान्वेतनकृता सृष्टित्वात् ॥ मायिकसृष्टिवदिति ॥ न चादृष्टादिमिरर्थो-
त्तरं ॥ एकशतयपेक्षायां लाघवाभोगतत्साधनेतरेतरेष्वदृष्टहेतुता-
यां मानाभावाच्च ॥ एवं सर्वकार्येषु मिथ्या व्याभिचारादेकनित्यसहका-

(५)

शां० सू०

रिशक्तिसिद्धिस्तदवांतरानेककल्मेनेफलमुखमिति न गौरवायेति वि
स्तरोऽस्य तृतीयइति गता प्रासंगिकी चर्चा प्रकृतिमनुसरति ॥ तस्य सिद्धि
स्थिश्च गम्यालोकवह्निर्गोभ्यः ॥ यद्यपि जनामीछामीति वत् ॥ अहंभनेह
मनुरन्यइत्येवमादिना प्रत्यक्षगम्यैव भक्तिस्तथापि तस्मादृत्तरसंस्कार
वैशिष्ट्यलक्षणापरिसुद्धिर्न प्रसक्तलोणीर्णतु शक्यते ज्ञानप्रमाण्यैव
तस्मान्निर्णयो लोकवज्ज्ञातलिंगमैव ॥ यथा लोके नुरागतारत्तम्यं
तत्कथादावश्रुपलकादिविकाररनुमीयते तद्वत् ॥ न केवलं लोकवह्नि
गानि भवंति महावर्षां स्मृतिभ्योऽपि तानि लिंगानि बाहुल्येन न लक्ष्यन्त
इत्याह ॥ संमानबहुमानप्रीतिविरहेतरविविक्तिसामहिमख्यातित

(7A)

दर्शप्राणस्थानतदीयतासर्वतद्वावाप्रातिकूल्यादीनिचस्मरणेभ्योवा
हुल्यात्॥ यथार्जुनस्यसंमानं॥ प्रत्युच्छानंतुक्लृणस्यसर्वावस्त्रोधनं
जयः॥ नलंघयतिधर्मात्माप्रेम्णाभक्तानसर्वदेति॥ बहुप्रीतिर्यथेक्ष्वा
कोः पक्षपातेनतंनान्निमृगेपमेवतदृशि॥ बभारमेघेवर्णचबहुमान
मतिनृपः॥ प्रीतिर्यथाविदुरस्यायानः प्रीतिः पुष्कराक्षत्वदर्शनसमुद्रा
वासाकिमारम्यायतेतुभ्यमंतर्माहिदेहिनां॥ विरहोयथागोपीनां॥
गुरूणामग्रतोवक्तुं किं ब्रवीमि मनःक्षमं सुखः किं करिष्यति दग्धानां
किरहाम्निना॥ इतरविचिकित्सायथाश्वेतद्वीपनिवासिनां नारददर्श
नेपिविघ्नबुद्धिः॥ यथाचोपमन्यो अपि कीटपतंगोवाभवेयं शंकराक्षया

(8)

श्री० सू०

ननु शक्रत्वायादत्तत्रैलोक्यमपि कामये॥ महि मरुत्योश्च धायमस्य य
थानरके पव्यमानस्तु यमेन परिभाषितः किं त्वयानार्चितो देवः केशवः
केशानाशनः॥ स्वयुरषमभिधीक्ष्य पशुहस्तं वदति यमः किल तस्य कर्ण
मूले॥ परिहरमधुमधनप्रपेनान्मशुरहमन्यन्तृणां नैवैष्णवानां॥ तद
र्थं प्राणस्थितिर्यथा हनूमतः॥ तेनैव वाक्तं॥ यावद्रामकथा लोके ताव
त्प्राणान्बिभर्त्य हामिति॥ अथ वा कृतवृत्त्या मामपि नारदादीनां तदेका
राधनार्थं प्राणधारणं॥ अतएव मुनिः॥ यं सर्वदेवानामंति मुमुक्षवो
ब्रह्मवादिनश्चेति॥ तदीयताभावस्तु वसोरूपरिचरस्य॥ आत्मारज्यं
धनं चैव कलत्रं वाहनं तथा॥ एतद्वावगतं सर्वमिति तद्भेदेष्वप्येते सदेति

२३

8A

सर्वभूतेषु तद्भावो यथा ॥ प्रल्लादस्य प्रसिद्धः ॥ उक्तं च तेनैवं ॥ तस्मात्सर्व
षु भूतेषु भक्तिरव्यभिचारिणी ॥ कर्तव्या पंडितैर्ज्ञात्वा सर्वभूतमयं हरि
मिति ॥ तास्मिन् प्रातिकूलं यथा हनुमागतेऽपि भगवति श्रीभक्तेनोक्तं ॥ ए
व हि देवेश जगन्निवास नमोस्तु ते शङ्कराचारिणो ॥ प्रसह्य मां पालय
लोकनाथ रथांगपाणे द्रुतवर्चससख्ये ॥ आदिशद्वाक्पुत्रादिचेष्टि
तान्यपि द्रष्टव्यानि ॥ यद्यपि देवप्रातिपक्षभावादित्यत्रेदमुक्तं ॥ तथापि त
त्र रागलिंगत्वेन ॥ अत्र तु बहुभक्तिपरिशुद्धिलिंगतयेति विशेष इति
ननु स्वामिष्वनुरागिणां तदनुग्रहतारतम्यवत्स्फुटेष्वप्यहयो भवन्ति
तेऽपि किंलिंगानि नेत्याह ॥ देवाद्यास्तु नैवं ॥ तदसंभवादेव यथोक्तं

(१)

शो.सू.

भगवताद्वैपायनेन ॥ नक्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः ॥ भवेति
कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तम इति ॥ त्रिशुपालस्य तु द्वेषात्स्मरणं तत
परभक्तिस्ततो मुक्तिरित्येव क्रम इति ॥ अथ प्रायशो भगवतो वतारविषया ष्वलिं
गानि तानि स्मर्यते ॥ ब्रह्मजज्ञानतत्त्वात् पूर्णविषयतैव युक्तेति संशये सिद्धांत
माह ॥ तद्वाक्यशेषात्प्रादुर्भावेष्वपि सापराभक्तिः प्रादुर्भावोऽपि विषयाभ
वतिकस्मादिदं ज्ञायेत वाक्यशेषात् ॥ देवान् देवयज्ञो यांति भद्रं क्ता यांति मामपि
इति प्रतिज्ञानार्थं स्थिरीकरणाय देवतांतरभक्तिनिंदायां वाक्यशेषो भवति ॥ यो यो
यायां तनुं भक्तः श्रद्धयार्पितुमिच्छति ॥ तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधा
म्यहमिति ॥ तत्र ये योयां भक्त इत्येतावन्तो कार्यसिद्धौ तनुपर्यन्तं निर्देशाद्भक्ते

(9A)

स्तन्वात्मविषयतास्य मुनीयने ॥ प्रकरणं चेभक्तेरेवेति ॥ जन्मकर्मविदश्च जन्मनेश
ह्यात् ॥ जन्मशरीराविना भूतवेदप्रणयनैदस्य भक्तदर्शनादिकार्याभगतः शरीरविग्र
हः ॥ कर्मचवेदप्रगायनादितत्तत्त्वेदिने जन्माभावाफलाय शब्दोभवतियथा ॥ जन्म
कर्मचमेदिव्यमेवयोवेतितत्त्वतः ॥ सत्कादेः पुनर्जन्मनेति मांमेतिसोर्जुनेति ॥ नच
जन्मकर्मवेदनस्य साक्षादमृतत्वफलमुपपद्यते किंतु उद्धतमनोमालिन्यादितिर
तिद्वारा तद्विशिष्टपरमेश्वरगोचरभाति ॥ नमित्रा जन्माभावफलायभवति ॥ तस्मा
त्प्रादुर्भावभावापन्नगोचरत्वं परभक्तः शब्देदेवावगम्यते ॥ तच्च दिव्यस्वशक्तिमात्रे
द्वात् ॥ जन्मकर्मचमेदिव्यमित्यत्र किं दिव्यत्वं न धर्मयोगभावात् ॥ तस्मिंनदृष्टा
सिद्धेः नापि दिविभवत्वं भूलोकजन्मन्यवाप्तेः किंतु जीवशरीरवंनभूतोपादा

(10A)

नयाद्यदिवदतत्त्वाभावात्॥ इन्द्रियाप्रकृतित्वाच्च॥ ननु स्वतः प्रजो जनाभावे कथं
प्रवर्तत इत्यपेक्षायामाह॥ मुख्यं तस्य हि कारुण्यं॥ लोके हि निरुपाधिदुःखप्रहाणा
यप्रवृत्तेषु कारुणिकव्यपदेशः॥ न चासौ मुख्यः रूपाजन्यदुःखप्रहाणाय पुण्यार्थं
चापि अंततः प्रवृत्तेर्निरुपाधित्वं संभवति॥ नापि परदुःखप्रहाणमात्रप्रवृत्तेः
थाधनाद्युपाधियुक्ते तदव्यवहृते॥ किंतु निरुपाधिपरक्लेशनाशिनो भगवत ए
व मुख्यं कारुण्यं॥ तत्कृत एवान्यः प्रमाजनार्थेषु कारुण्यव्यवहारे गौण इति
तस्माज्जननीयादृष्टमपेक्ष्य स्वकारुण्यात् प्रवृत्तिरिति॥ ननु नराणां च नराधिप
इत्यादिनाविभूतीनामपि भगवद्रूपकथनाद्राजादिभक्तेरपि मुक्तिः स्यादिति
सत आह॥ प्राणित्वां न विभूतिषु॥ जीवोपाध्यनवच्छिनविषयैव पराभक्तिः॥

(11)

शं०सू०

ननु प्राणाधिजीवोपाधियुक्तेषु नरादिषु भक्तिर्मुक्तिफलेति ॥ धूतराजसेवयोः
प्रतिषेधाच्च ॥ धर्मशास्त्रेषु धूतराजसेवयोः प्रतिषेधः स्मर्यते परमेश्वरे तु तन-
स्यादिति ॥ वासुदेवोपीति चेनाकारमात्रत्वात् ॥ ननु दृष्णीनां वासुदेवोस्मीति वि-
भूतिषु श्रुतिस्तथा च राजादिवत् सोऽप्यभवनीय एव स्यादिति चेन्न ॥ परब्रह्मण ए-
व लक्षणाकारमात्रत्वात् ॥ यथाह पाराशरः ॥ यदा वैशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमु-
च्यते ॥ यत्रावतीर्णा विष्णुवारखं परब्रह्म निराकृतीति जीवत्वे तं न स्यादिति ॥
प्रत्यभिज्ञानाच्च वासुदेवविषये परब्रह्म प्रत्यभिज्ञा च श्रूयते ॥ ब्रह्मण्यो देवकी-
पुत्रो ब्रह्मण्यो मधुसूदनः ॥ सर्वभूतस्थ मेकं नारायणं कारणरूपमकारणं प-
रं ब्रह्म स्वरूपमिति ॥ स्मर्यते च ॥ प्रत्यभिज्ञायथा प्रत्यये दृष्टानुभावेन युधि

२६

(118)

हिरं प्रतिमार्कं उयेनोक्तं ॥ यः सदा बोधया दृष्टः पुरा पद्मायते क्षणः ॥ स एव पुरुष
व्याघ्रः प्रबद्धीयते जनार्दन इति तथा तयोऽभिरप्यदृश्यो भगवानिति श्रुत्वा जन
मेजयेनाभिहितं ॥ तपसाप्यसौ दृश्यादि भगवान्लोक पूजितः ॥ तं दृष्ट्वंतस्ते सा
क्षाष्टीवत्सां कविभूषणमिति ॥ यकारात्तद्भूतेषु फलस्मरणलिंगात् ॥ तर्हि वि
भूतिषु तत्कीर्तनं तत्राह ॥ यच्छिषुः प्रह्वानतव ॥ आदित्यानामहं विष्णुरित्या
दौ तेषु श्रेष्ठत्वं परमेश्वरस्यैवेति दृष्टिमात्रार्थं विभूतिकथनं ॥ तच्च वासुदेवेषु
दृष्टिषु श्रेष्ठत्वमित्येतावन्मात्रं दृष्टिविधानार्थं विभूतिषु वासुदेवकीर्तनमिति
एवं सिद्धेषु च ॥ एवमनेन प्रकारेण वासुदेववत्सरत्नलिंगतया प्रसिद्धेषु
वराह नृसिंहु वामन राम भद्रादिषु भक्तिरपि मुक्तिफलेति बोध्यं ॥ यद्वा एवं ब्र

मूळ प्रत पाहण्यासाठी संपर्क

इतिहासाचार्य वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
राजवाडे पथ, गल्ली नं. १, धुळे-४२४००१ (महाराष्ट्र)
दूरध्वनी क्रमांक (०२५६२) २३३८४८
Email ID : rajwademandaldhule@gmail.com